



A héber nyelv története

BMA-HEBD-201

Biró Tamás

6. Történeti-összehasonlító nyelvészet 1 (családfamodell):
rekonstrukció a szemantikában, a fonológiában és a morfológiában.

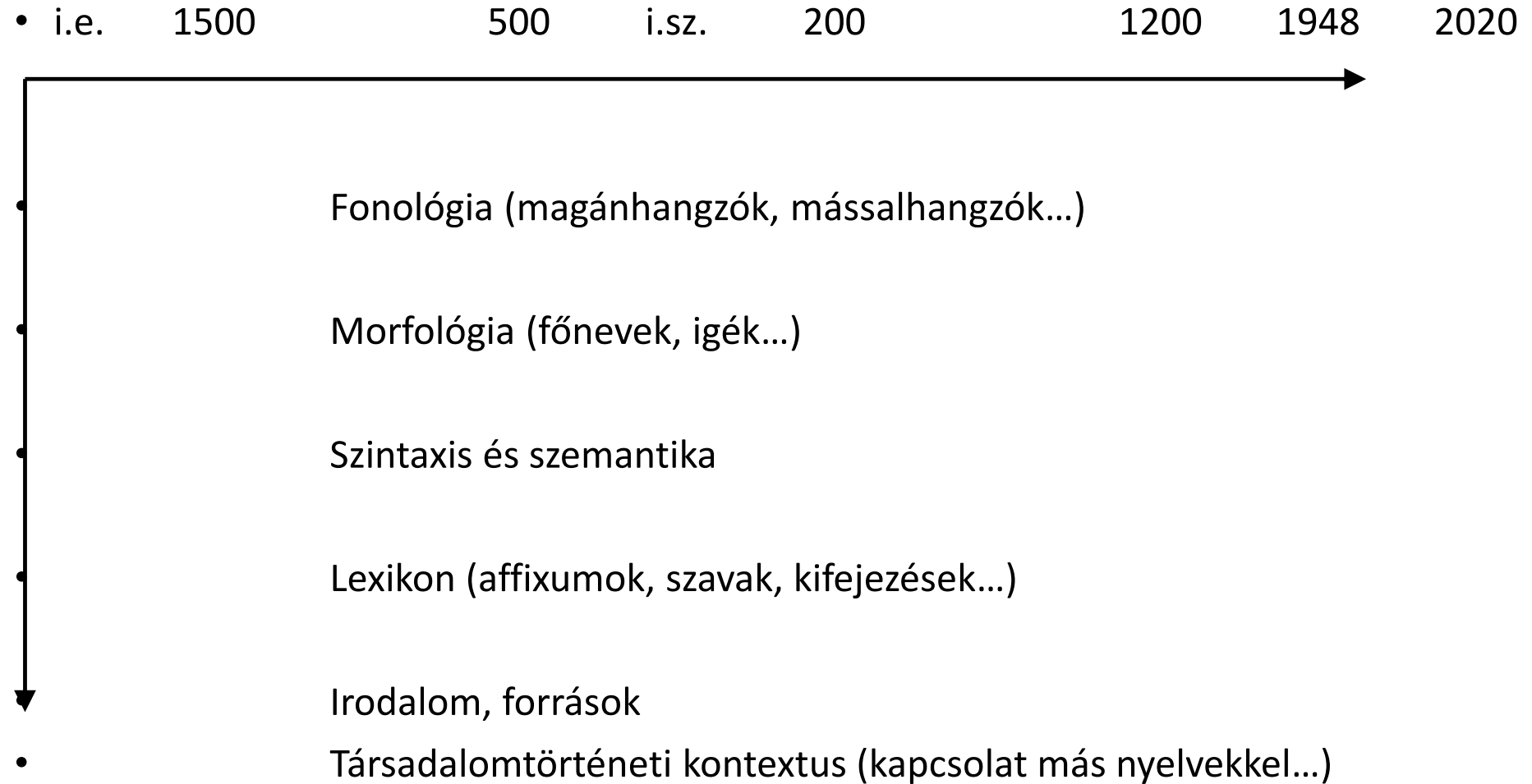
2020. március 25.



Az eddigiek összefoglalása



Két dimenzió:

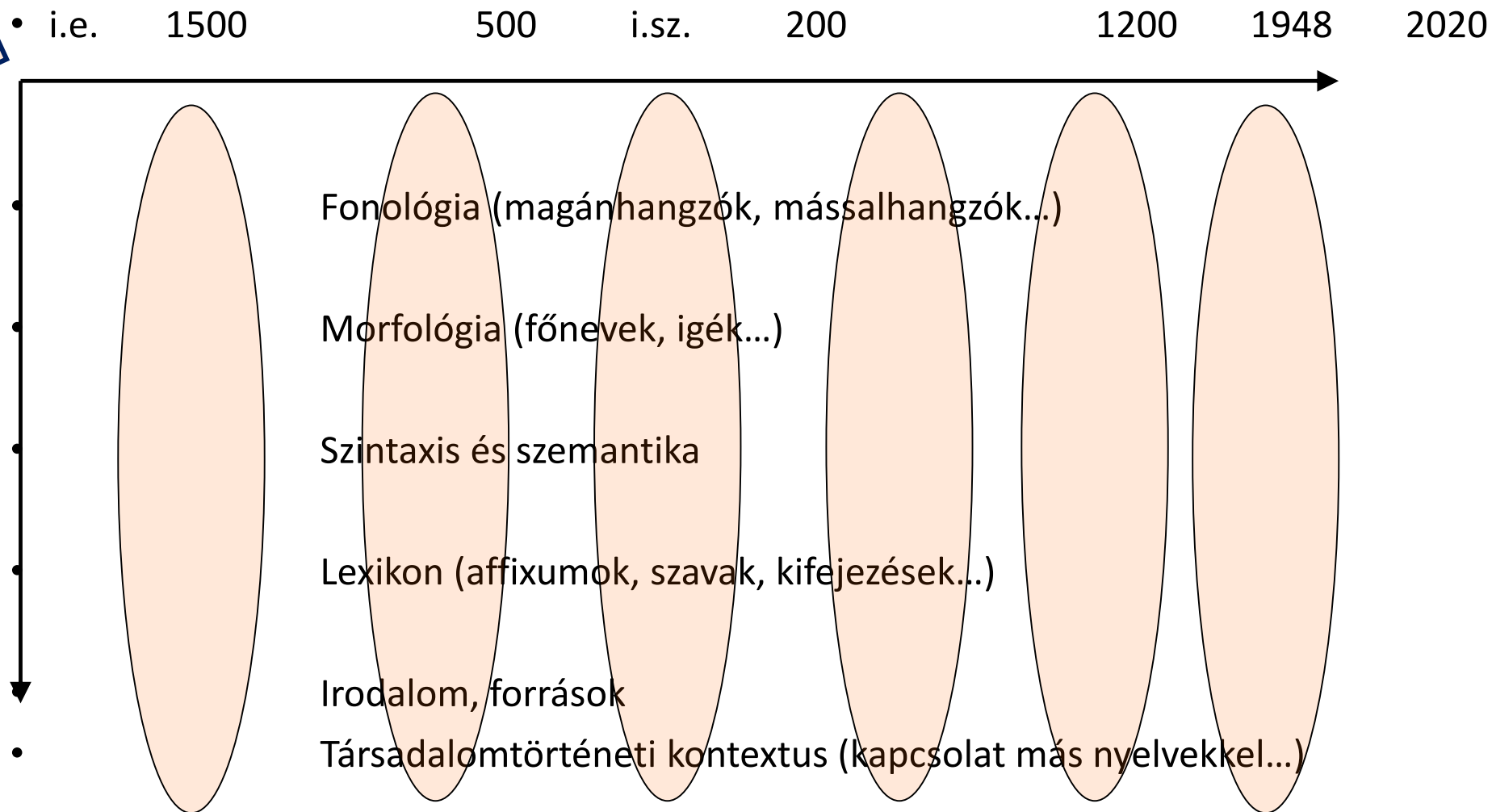




Két dimenzió: *szinkrón* (egy állapot) *vs.* *diakrón* (változás)

**Adott időbeli
állapotot vizsgál**
(„álló fénykép”)

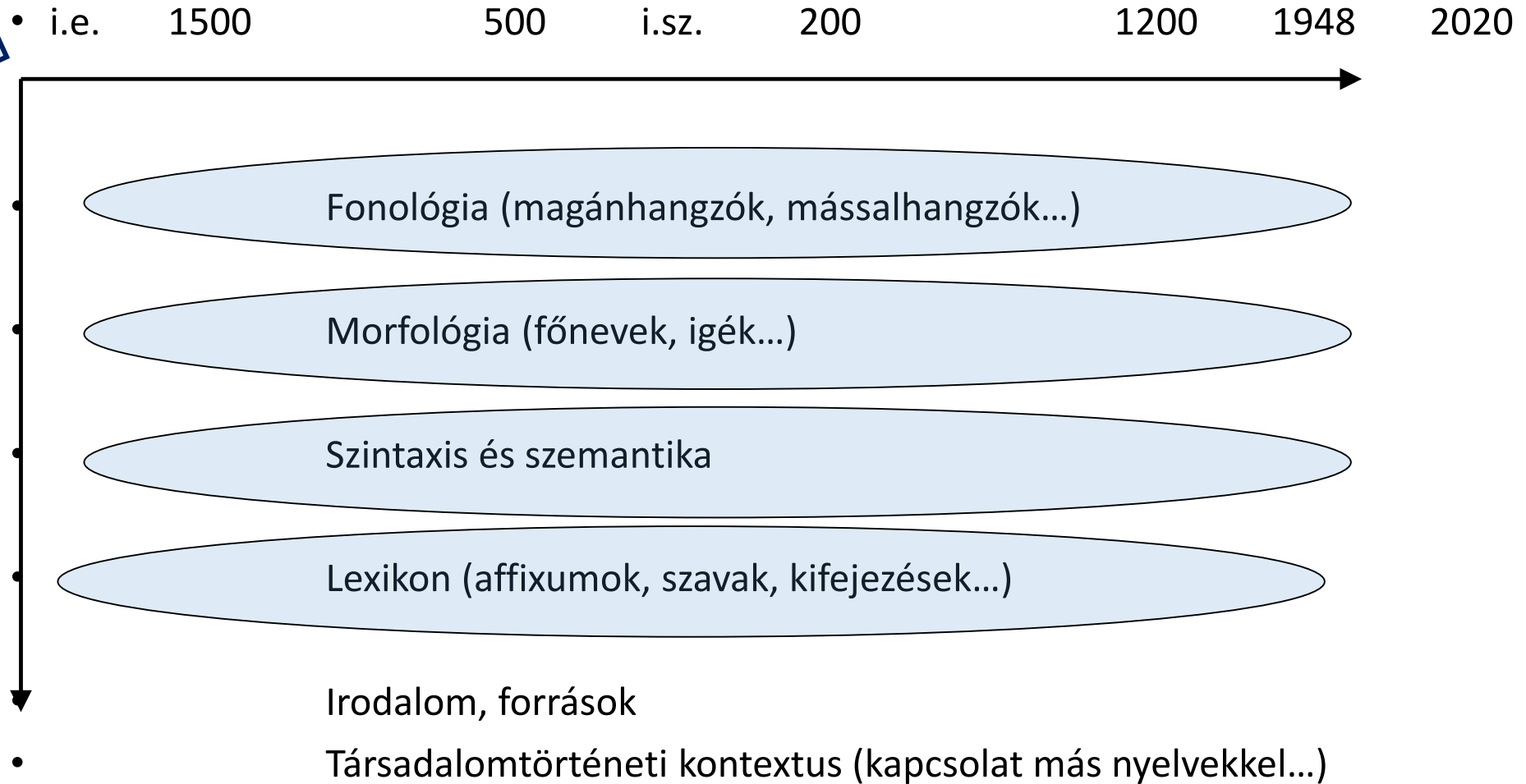
**szinkrón
nyelvészet**



Két dimenzió:

**Időbeli változást
vizsgál**
(„mozgó film”)

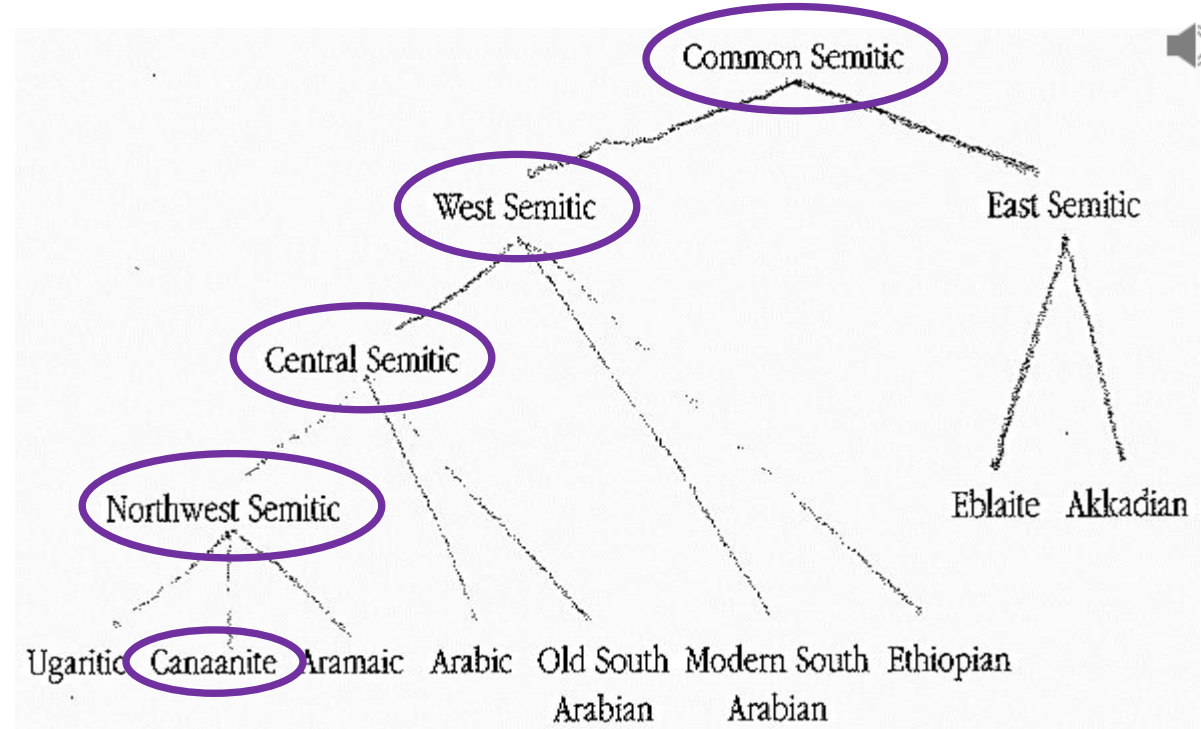
**diakrón
nyelvészet**



A célunk a mai diasorban: adatokból narratíva

- „Naiv családfamodell”:
 - a nyelvet beszélő nép fokozatos osztódása
 - Vö. fajképződés (ang. *speciation*)
a biológiai evolúció során
- A sémi nyelvek családfája
a héberre vonatkozóan a következő narratívát sugallja:

*Kezdetben vala a „proto-sémi nép/nyelv”,
a „proto-nyugati sémi nép/nyelv”,
a „proto-centrális sémi nép/nyelv”,
a „proto-északnyugati sémi nép/nyelv”,
a „proto-kánaánita nép/nyelv”,
a héber nép/nyelv.*





Miről szól egy „családfa”?

- Megfigyelem (a rokonnak tűnő) nyelveket: értelmezni akarom a hasonlóságokat és különbségeket.
- Ezeket csoportosíthatom **ahistorikus** módon:
mely nyelvek hasonlítanak a legjobban egymásra?

(Klaszteranalízis: hierarchikusan szerveződő, egyre nagyobb csoportokat hozhatok létre.)

- **Történeti megközelítés:** ha az A, B,... nyelvek rokonok, akkor
 - van egy **közös ősök**, amit szeretnénk (legalább részben) **rekonstruálni**;
 - valamint a közös ősből valahogy kifejlődtek a leánynyelvek,
és ezt a **fejlődést** is szeretnénk **megérteni (→ NARRATÍVA)**.



Összehasonlító rekonstrukció és narratívaalkotás: alapok



A történeti rekonstrukció klasszikus módszere

- Vegyük **rokon szavak** listáját Szó = [hangalak] + 'jelentés'
- Mi van a nyelv többi szintjével (morfológia, szintaxis...)? Később!
- Rokon szavak:
 - Azonos / hasonló hangalak: rendszeres hangmegfelelés mutatható ki!
Az azonosság önmagában nem elég, ha az nem rendszerszerű!
 - Azonos / hasonló jelentés: mit jelent?
- Kizárjuk a későbbi kölcsönzéseket (és a „skewed” alakokat) – *hogyan?*
- Mi lehet az a *proto-szó (= [hangalak] + 'jelentés'), amelyből levezethetők
 - Az egyes nyelvekben megfigyelhető hangalakok?
 - Az egyes nyelvekben megfigyelhető jelentések?



A történeti rekonstrukció klasszikus módszere

Szó = [hangalak] + 'jelentés'

Rekonstruálandó hipotetikus proto nyelv:

**protoyvelvi szó = *[hangalak-0] + *'jelentés-0'*

Rekonstrukció:

A nyelvi szó = [hangalak-A] + 'jelentés-A'

megfigyelhető A nyelv

B nyelvi szó = [hangalak-B] + 'jelentés-B'

megfigyelhető B nyelv

* hipotetikus (csak az összehasonlító-történeti módszer által bevezetett elméleti konstrukció?)

(+ megfigyelhető C, D stb. nyelv)



A történeti rekonstrukció klasszikus módszere

Szó = [hangalak] + 'jelentés'

Rekonstruálandó hipotetikus proto nyelv:

**protoyvelvi szó = *[hangalak-0] + *'jelentés-0'*

Narratíva:

A nyelvi szó = [hangalak-A] + 'jelentés-A'

megfigyelhető A nyelv

B nyelvi szó = [hangalak-B] + 'jelentés-B'

megfigyelhető B nyelv

→ hangváltozás („törvény”: szabályos, rendszerszerű)
→ jelentésmódosulás (ld. későbbi diákon) v. azonosság

(+ megfigyelhető C, D stb. nyelv)



A történeti rekonstrukció klasszikus módszere

- Mi lehet az a *proto-szó ([hangalak] + 'jelentés'), amelyből levezethetők
 - az egyes nyelvekben megfigyelhető hangalakok és
 - az egyes nyelvekben megfigyelhető jelentések.
- Minél plauzibilisebb hangváltozások: *lásd a későbbi diákon!*
- Minél plauzibilisebb jelentésváltozások: *lásd a következő dián!*
- Minél kevesebb változást posztuláljunk:
 - Gyakran a leánynyelvek **többségében** megfigyelhetőt érdemes feltételezni

*Vajon nagyobb
súlyt kapjanak
a rekonstrukció
során?*



- Kronológiailag korábbi, **régebbi** nyelvek
- **Archaikusabbnak tűnő** nyelvek:

Vajon mindenhol / a nyelv minden szintjén hasonló a változás sebessége?



Szemantikai mezők változása

Vö. pl. BH > RH > IH példák
a kurzus későbbi óráin.

- A szemantika kevésbé stabil, mint a hangalak
 - Jelentésbővülés (pl. עולם BH 'örökkévalóság'; > RH '1. örökkévalóság; 2. világ')
 - Jelentésszűkülés (pl. ו BH 'és, mert, de, azonban, [ha...] akkor...'; > RH 'és')
 - A szemantikai mező felosztása két szó között (pl. CBH ספר 'könyv, levél'; > LBH ספר, אגרת)
 - A szemantikai mező eltolódása (מזוזה BH 'ajtófélfá'; > RH 'ajtófélfára szerelt pergamen')
 - Grammatikalizáció: *content word* → *function word* → kötött morféma (pl. לפני)

Nehezen megfogalmazható, de "érezzük": mely jelentésmódosulások plauzibilisek.
- Kölcsönszavak hatása a *nyelvi rendszerre*: korábbi szavak jelentésmezője eltolódhat.
- A reáliák, a környezet, a társadalmi viszonyok megváltozása → a kifejezendő jelentések (és azok gyakorisági aránya) változása → jelentésváltozások.



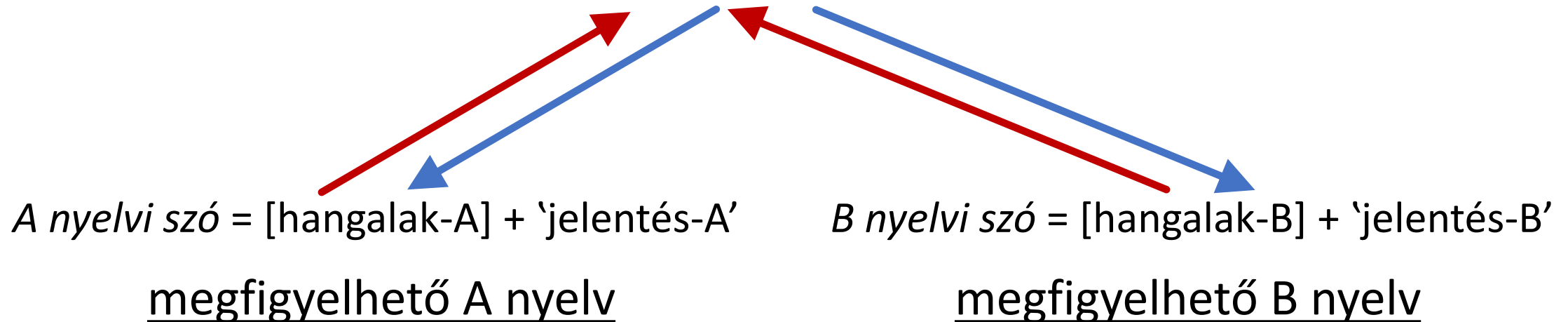
Rekonstrukció és narratívaalkotás a történeti hangtanban



Rekonstrukció és narratíva

Rekonstruálandó hipotetikus proto nyelv:

**protoyvelvi szó = *[hangalak-0] + *'jelentés-0'*



→ hangváltozás („törvény”: szabályos, rendszerszerű)
← rekonstrukció

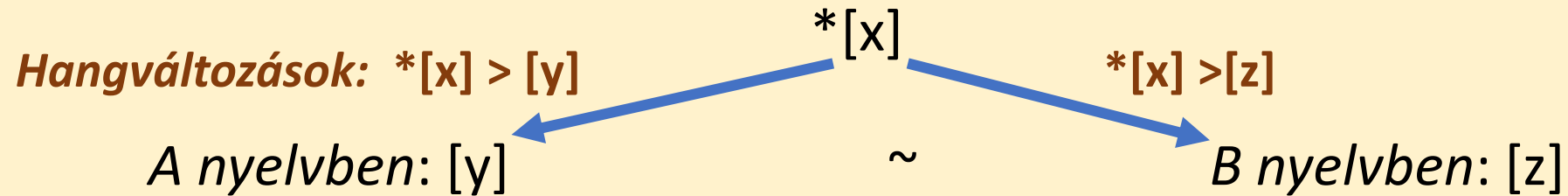
(+ megfigyelhető C, D stb. nyelv)



Történeti fonológia: milyen adatokat keresünk?

- Az újgrammatikus történeti nyelvészet alapaxiómája:

a hangtörvények kivétel nélkül zajlanak le!



rendszeres
hangmegfelelések

aya

~

aza

eye

~

eze

oyo

~

ozo

uyu

~

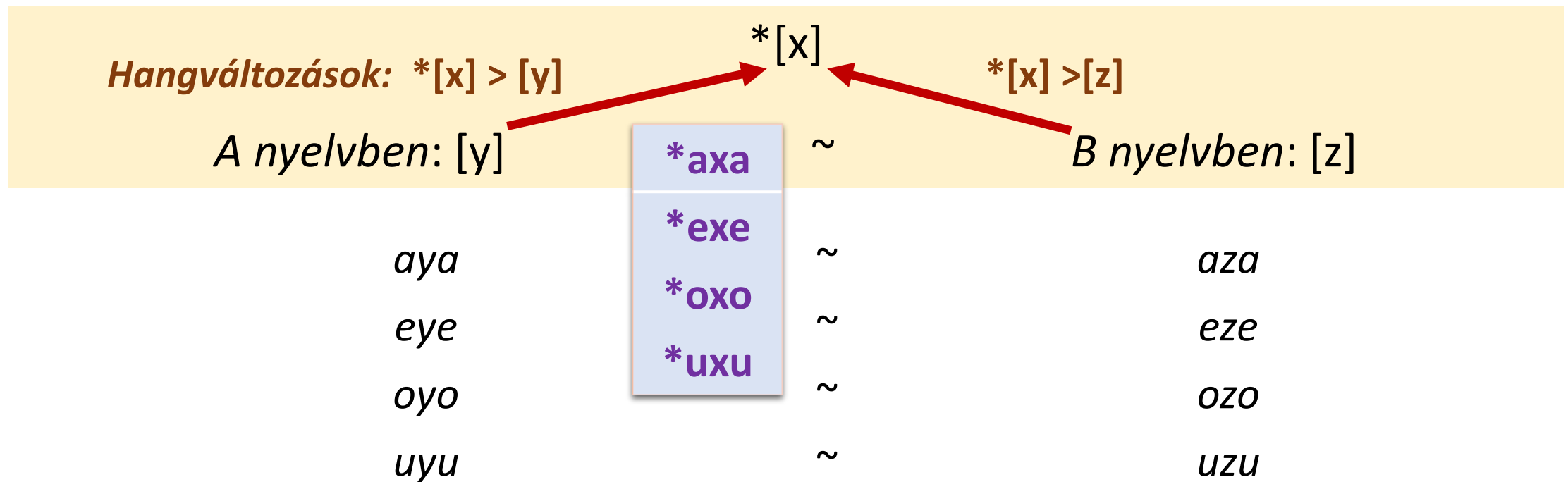
uzu



Történeti fonológia: rekonstrukció

- Az újgrammatikus történeti nyelvészet alapaxiómája:

a hangtörvények kivétel nélkül zajlanak le!

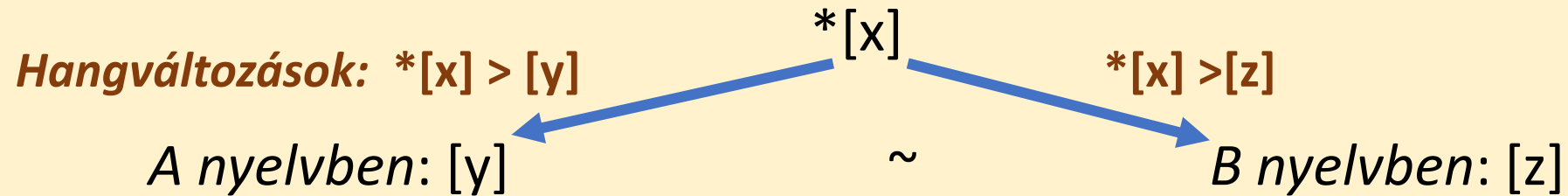




Történeti fonológia: rekonstruált narratíva

- Az újgrammatikus történeti nyelvészet alapaxiómája:

a hangtörvények kivétel nélkül zajlanak le!



aya

~

aza

eye

~

eze

oyo

~

ozo

uyu

~

uzu

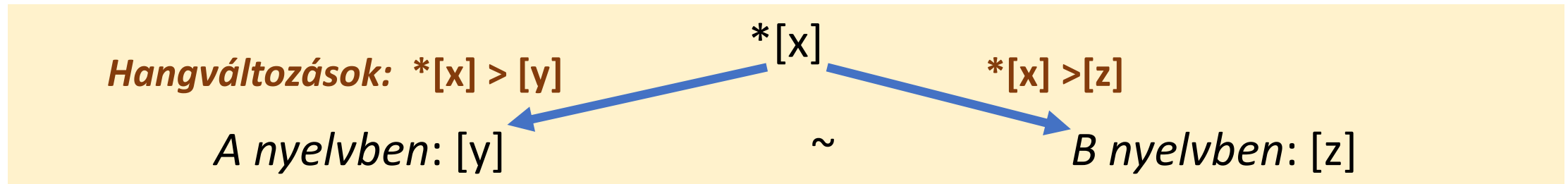
NB: lehet,
hogy $x=y$
vagy $x=z$.



Történeti fonológia: rekonstruált narratíva

- Az újgrammatikus történeti nyelvészet alapaxiómája:

a hangtörvények kivétel nélkül zajlanak le!



rendszeres hangmegfelelések
a közös eredetű szavakban

Naiv családfamodell: a szétválás után külön utakon fejlődtek a leánynyelvek, azaz bennük más és más hangtörvények zajlottak le.

eye

~

aza

~

eze

~

ozo

uzu

uyu



Történeti nyelvészet eddig

- Hasonló hangzású, azonos vagy hasonló jelentésű szavak több nyelvben.
- Szisztematikus hangmegfelelés?
 - hipotézis: rokon nyelvek, közös ős
 - rekonstruált hang a közös ősből
 - javasolt hangtörténeti narratíva
 - rekonstruált szavak a közös ősnelvben

A: [y] ~ B: [z]

*proto-AB

*[x]

*[x] > A-ban [y]

**axa*, **exe*

Skewed reflexes: olyan hangmegfelelés, amire csak néhány példa van. Kevés szópár ahhoz, hogy rendszeresnek mondjuk, de sok ahhoz, hogy véletlennek tartsuk a jelenséget. Például héber [n] ~ arámi [r] (בן ~ בר 'fiú', שני ~ תרי 'kettő'). Miért zajlott le [n] > [r] két arámi szóban? Hasonló esetekre nehéz jó magyarázatot találni.



Hangváltozások,
a fonémarendszer átalakulása



Kondicionált hangváltozások

Ha van feltétel, egy proto nyelvvi hangnak több hang is megfelelhet egyetlen leánnyelvben. Amúgy nincs kondicionálatlan hanghasadás.

Egyes hangváltozások csak bizonyos (hangtani) környezetben játszódnak le, vagy más feltételhez vannak kötve.

- Kánaáni hangtörvény: [ā] > [ō] / hangsúlyos szótagban
- Philippi törvénye (pl. **bint* > *bat*, de *bittî*):
[i/e] > [a] / hangsúlyos zárt szótagban
- Attenuáció (pl. *hifil*, *piel*; a *qal* prefixuma) :
rövid [a] > TH [i] / hangsúlytalan zárt szótagban.
- Begad-kefat hangváltozás (kései?): [zárhang] > [réshang] / [mgh] ___
- Szó elején, veláris mgh előtt: proto-finnugor *[k] > magyar [h], vö. finn *kala* ~ magy. *hal*, finn *kota* ~ magy. *ház*.



Narratívák, amelyek magyarázzák a megfigyelt adatokat.

Lábjegyzet az attenuáció törvényéhez:

[a] > [i] , ha hangsúlytalan és zárt szótagban

(Az ékezet hangsúlyt jelöl, pl. [é], [á]. A pont szótaghatárt jelöl.)

- Megfigyelés: héber *piʕ.ʕél* ~ arámi *paʕ.ʕél*
 Magyarázat: proto-ény-i sémi: * *paʕ.ʕél* . Hangsúlytalan és zárt, héberben lezajlott az attenuáció, az arámi megőrizte az eredeti [a] hangot.
- Megfigyelés: héber *hiʕ.ʕíl* ~ arámi *(h)af.ʕél*
 Magyarázat: proto-ény-i sémi: * *haf.ʕílu* . Hangsúlytalan és zárt, héberben lezajlott az attenuáció, az arámi megőrizte az eredeti [a] hangot.
- Megfigyelés: héber *yik.tób* ~ héber *yā.kúm*.
 Magyarázat: proto-héber: * *yak.tú.bu* ~ * *ya.ku.mú*. Az attenuáció csak zárt szótagban zajlott le, ezért az ע"ו igék megőrizték az eredeti [a]-t.



Hangváltozás átalakíthatja egy nyelv hangkészletét, fonémakészletét

- A hangtörvények **új fonémákkal gazdagíthatják** a nyelv fonémakészletét:
Monoftongizáció: [ay] > [e], [aw] > [o].
- **Két fonéma összeolvadása** (*merging*, fonemikus különbségek megszűnése):
 - Vö. magyar /y/: eredetileg /l'/ fonéma, amely beleolvadt a /j/ fonémába.
 - Történeti héber [ʕ] és [g] > egyaránt [ʕ] a maszoretikus kiejtésben,
[ħ] és [h] > egyaránt [ħ] a maszoretikus kiejtésben.
Valamikor a késő ókorban [hellenisztikus-római korban?] fejeződött be valószínűleg, mert a Septuaginta átírásaiban még megkülönböztetik a [ʕ] és a [g] (IPA: [ɣ]) hangokat.
(Vö. עזה *Gáza* és עמורה *Gomora* [g]-je a LXX-ban az eredeti veláris [g] kiejtés nyoma.)



Proto-sémi:

néhány hangtani rekonstrukció



Adatokból narratíva

Hogyan illeszkedik egy narratíva a rendelkezésre álló adatokhoz?

- Más sémi nyelvek adatai:
 - Például klasszikus arab: időben későbbi, de feltételezhető, hogy sok tekintetben archaikus, hasonlít a közös ősökre.
 - Például akkád: időben korábbi, de jó okunk van feltételezni, hogy sok szempontból kevésbé archaikus.
 - Például ugariti: régi és archaikus, de szinte csak a mássalhangzókat ismerjük (azokat is csak bizonyos biztonsággal).
 - Például modern délarábiai nyelvek: pontos hangfelvételek állnak rendelkezésre, de sokkal-sokkal későbbiek.
 - Tel el-amarnai glosszák nyelve („ókánaáni”): töredékes ismeretek.
 - Hogyan viszonyul a feltételezett „proto-kánaáni nyelvhez”?
 - Azonos a héber 2. évezredi ősével? Vagy annak csak (nagyon közeli) rokona? (Pl. városi vs. vidéki nyelvváltozatok?)
Avagy a héber egy drasztikusabb népmozgás vagy társadalmi átalakulás eredményeképp jött létre?
 - I.e. 1. évezredi héber: epigrafikus emlékek és bibliai korpusz
(utóbbinak különböző nyelvi-textuális rétegei, különböző irodalmi műfajok, amelyek különböző hagyományokban maradtak fenn.)
- * Proto-héber: hiányzó láncszem (pl. 2. évezredi ókánaáni nyelv egyik – pl. vidéki – nyelvváltozata?)



Fonológiai **rekonstrukció** lépései és axiómái

- Ellenőrizzük az adataink megbízhatóságát. Például:
Ugariti hangértékek feltételezett értékek, épp sémi összehasonlító alapokon.
Tiberiási héber fonémák pontos értéke? (a tiberiasi maszóra nem jelez mgh-hosszúságot)
- Ellenőrizzük a vizsgált nyelvek korát.
- Újgrammatikus iskola:
 - Hangváltozások szabályosak. (Kivétel: *skewing* – ki tudjuk dumálni? rejtély marad?)
 - Nincs kondicionálatlan hanghasadás (nincs olyan, hogy néha $A > B$ és néha $A > C$).
- Lehetséges:
 - Kondicionált kettéválás, pl. csak hangsúlyos szótagban, vagy csak adott hang előtt.
 - Fonémák egybeolvadása (*merging*): $A > C$ és $B > C$.



Patrick R. Bennett,
Comparative Semitic Linguistics: A Manual,
Winona Lake: Eisenbrauns, 1998.
[11.1.Ben.1.]

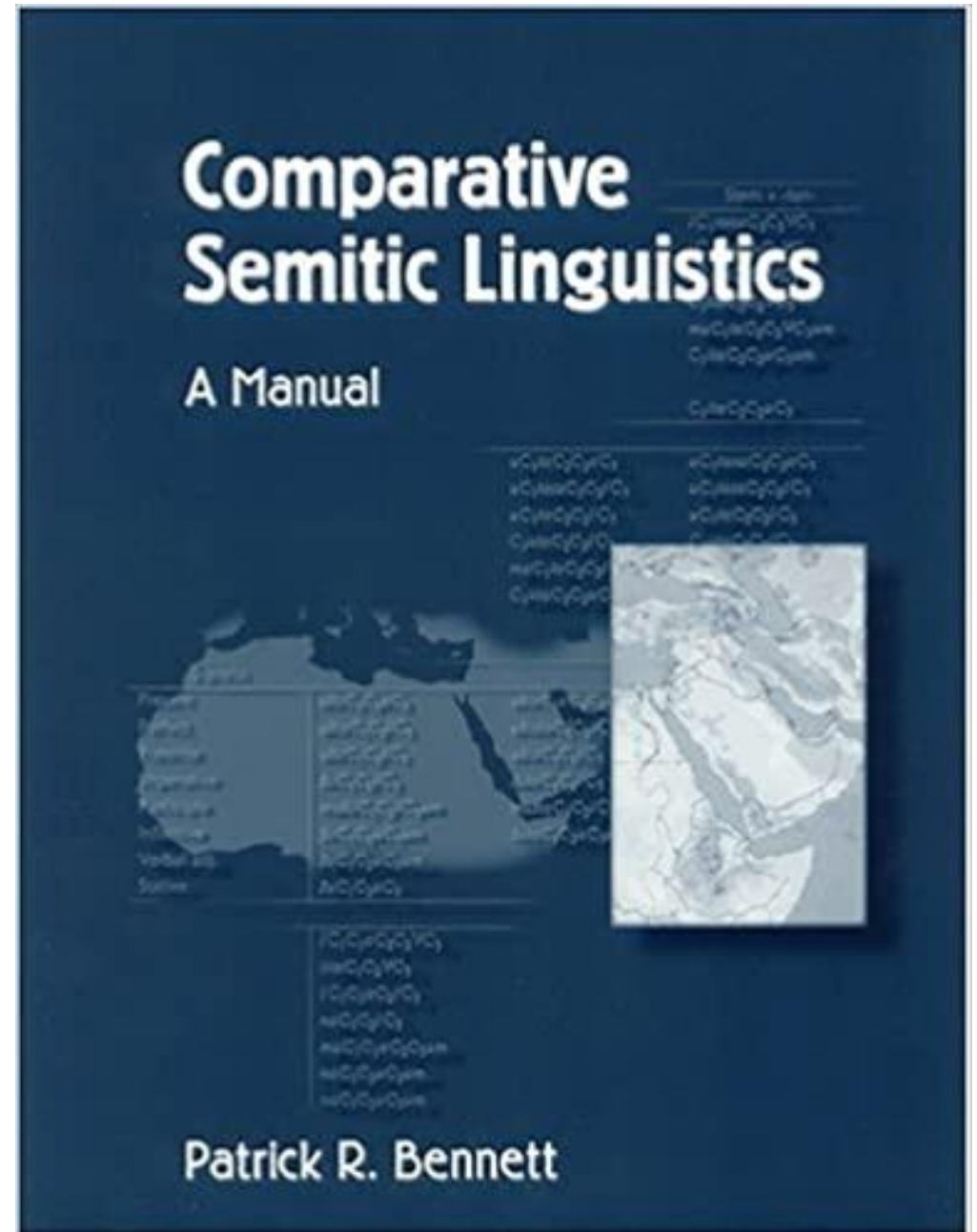


Table 17. Phonological Reconstructions

	Moroccan	Tigrinya	Jibbali	Ma'lula	Suggested
1	ʕ	ʕ	ʕ	ʕ	*ʕ
2	t	t	t	č	*t
3	ɣ	ʕ	ɣ	ʕ	*ɣ
4	q	ḳ	ḳ	q	*q

ʕ (ajin): zöngés faringális réshang
 ɣ (rajin): zöngés veláris réshang

Table 18. Reconstructions of Dead Languages

	Akkadian	Arabic	Ge'ez	Ugaritic	Suggested
1	š	š	š	š	*š
2	∅	ʕ	ʕ	ʕ	*ʕ
3	š	ḍ	ḍ	š	*ḍ
4	p	f	f	p	*p



Fonológiai **rekonstrukció** módszere

(Vö. az előző dián: Bennett, p. 42, Table 17, ill. 18.)

- Rokon (*cognate*) szavak összegyűjtése
 - Egymás mellé írjuk a rokon szavakban egymásnak megfelelő hangokat.
 - Keressünk mintázatokat az adatokban: [Bennett (1-4)]
1. Ha mindenhol ugyanaz → proto-nyelvben is ugyanaz? [Bennett (1)]
 2. „Többségi elv” (hacsak más érv nem írja ezt felül). [Bennett (2)]
 3. Ne legyen *kondicionálatlan hanghasadás!* [Bennett (3), vö. (1)]
 4. Melyik irányú változás plauzibilisebb hangtanilag? [Bennett (3)]
 5. Valljuk be bátran, ha nem tudjuk eldönteni a rendelkezésre álló adatok alapján. Ha lehet keressünk további adatokat. [Bennett (4)]

Fonológiai **rekonstrukció** módszere

Magyarázat az
előző két diához

- 1) Ha mindegyik nyelvben ugyanaz a hang található a rokon szavakban, akkor a legvalószínűbb narratíva azt feltételezni, hogy a közös ősből is ez a hang jelent meg az adott pozícióban (*hacsak nincs jó okunk valami mást feltételezni*).
- 2) Ha a nyelvek többségében ugyanazt a hangot találjuk, akkor valószínűleg ez volt a közös ősből is, mert ebben az esetben csak kevesebb változást kell feltételeznünk (*ismét: hacsak nincs jó okunk valami mást feltételezni*).
- 3) A fenti táblázatok 1. sorában már levezettünk egy-egy hangot a proto-nyelvre. A 3. sorokban szereplő hangok őse valószínűleg valami más volt. Az elképzelhető, hogy a nyelvek felében ez a hang beleolvadt az 1. sorban szereplő hangba (*[ǵ ≈ ɣ] > [ʕ], ill. *[d] > [ɖ]). Ezek érthető változások lennének: „nehezebb”, ritkább hangokból gyakoribb, „egyszerűbb” hangokat hoznának létre. Ellenkező irányban viszont *kondicionálatlan hanghasadást* feltételeznénk: pl. *[ʕ] egyik szóban megmaradt, másokban [ɣ]-vá alakult?

Exercise 7. Phonological Reconstruction A

Példa: szibilánsok

(Bennett, exrc. 7.)

	Akkadian		Syriac		Arabic	
1	<i>šālu</i>	ask	<i>šil</i>	ask	<i>saʿala</i>	ask
2	<i>šumēlu</i>	left	<i>simmālā</i>	left	<i>šimāl</i>	left
3	<i>sikkānu</i>	rudder	<i>sukkānā</i>	rudder	<i>sukkān</i>	rudder
4	<i>asāru</i>	capture	<i>ʿisar</i>	tie	<i>ʿasara</i>	capture
5	<i>bašālu</i>	cook	<i>bšil</i>	be cooked	<i>basula</i>	be brave
6	<i>ešer</i>	ten	<i>ʿisar</i>	ten	<i>ʿašar</i>	ten
7	<i>karšu</i>	stomach	<i>karsā</i>	belly	<i>kirš</i>	stomach
8	<i>parāsu</i>	divide	<i>pras</i>	divide	<i>farasa</i>	devour
9	<i>simmu</i>	poison	<i>sammā</i>	drug	<i>summ</i>	poison
10	<i>xamiš</i>	five	<i>ḥammiš</i>	five	<i>xams</i>	five

Exercise 7. Phonological Reconstruction A

Példa: szibilánsok

(Bennett, exrc. 7.)

	Akkadian		Syriac		Arabic	
1	<i>šālu</i>	ask	<i>šil</i>	ask	<i>saʿala</i>	ask
2	<i>šumēlu</i>	left	<i>simmālā</i>	left	<i>šimāl</i>	left
3	<i>sikkānu</i>	rudder	<i>sukkānā</i>	rudder	<i>sukkān</i>	rudder
4	<i>asāru</i>	capture	<i>ʿisar</i>	tie	<i>ʿasara</i>	capture
5	<i>bašālu</i>	cook	<i>bšil</i>	be cooked	<i>basula</i>	be brave
6	<i>ešer</i>	ten	<i>ʿisar</i>	ten	<i>ʿašar</i>	ten
7	<i>karšu</i>	stomach	<i>karsā</i>	belly	<i>kirš</i>	stomach
8	<i>parāsu</i>	divide	<i>pras</i>	divide	<i>farasa</i>	devour
9	<i>simmu</i>	poison	<i>sammā</i>	drug	<i>summ</i>	poison
10	<i>xamiš</i>	five	<i>ḥammiš</i>	five	<i>xams</i>	five

	Akkád	Szír	Arab	Héber		*Proto-Sémi (hagyományos)	*Proto-Sémi (Huehnergard)
1, 5, 10	š	š	s	š		< *š	< *s
2, 6, 7	š	s	š	ś (s)		< *ś	< *ś
3, 4, 8, 9	s	s	s	s		< *s	< *t _s

Példa: szibilánsok

(Bennett, exrc. 7.)

Exercise 7. Phonological Reconstruction A

	Akkadian		Syriac		Arabic	
1	<i>šālu</i>	ask	<i>šil</i>	ask	<i>saʿala</i>	ask
2	<i>šumēlu</i>	left	<i>simmālā</i>	left	<i>šimāl</i>	left
3	<i>sikkānu</i>	rudder	<i>sukkānā</i>	rudder	<i>sukkān</i>	rudder
4	<i>asāru</i>	capture	<i>ʿisar</i>	tie	<i>ʿasara</i>	capture
5	<i>bašālu</i>	cook	<i>bšil</i>	be cooked	<i>basula</i>	be brave
6	<i>ešer</i>	ten	<i>ʿisar</i>	ten	<i>ʿašar</i>	ten
7	<i>karšu</i>	stomach	<i>karsā</i>	belly	<i>kirš</i>	stomach
8	<i>parāsu</i>	divide	<i>pras</i>	divide	<i>farasa</i>	devour
9	<i>simmu</i>	poison	<i>sammā</i>	drug	<i>summ</i>	poison
10	<i>xamiš</i>	five	<i>ḥammiš</i>	five	<i>xams</i>	five

		Akkád	Szír	Arab	Héber		*Proto-Sémi (hagyományos)	*Proto-Sémi (Huehnergard)
1, 5, 10	A	š	š	s	š		< *š	< *s
2, 6, 7	B	š	s	š	ś (s)		< *ś	< *ś
3, 4, 8, 9	C	s	s	s	s		< *s	< *t _s

Exercise 7. Phonological Reconstruction A

[ʃ]: <http://jbdowse.com/oldipa/son/alh.aiff>

Példa: szibilánsok

(Bennett, exerc. 7.)

„Original šin”:

Laterális réshang

(IPA [ʃ]). Vö. [l] hang

a LXX átírásaiban:

βαλσαμος = כְּשֵׁן, כְּשֵׁן

Χαλδαῖος = כְּשֵׁדִים

(lat. *Chaldæus*, magy.

balzsam, káldeus)

	Akkadian		Syriac		Arabic	
1	<i>šālu</i>	ask	<i>šil</i>	ask	<i>saʿala</i>	ask
2	<i>šumēlu</i>	left	<i>simmālā</i>	left	<i>šimāl</i>	left
3	<i>sikkānu</i>	rudder	<i>sukkānā</i>	rudder	<i>sukkān</i>	rudder
4	<i>asāru</i>	capture	<i>ʿisar</i>	tie	<i>ʿasara</i>	capture
5	<i>bašālu</i>	cook	<i>bšil</i>	be cooked	<i>basula</i>	be brave
6	<i>ešer</i>	ten	<i>ʿisar</i>	ten	<i>ʿašar</i>	ten
7	<i>karšu</i>	stomach	<i>karsā</i>	belly	<i>kirš</i>	stomach
8	<i>parāsu</i>	divide	<i>pras</i>	divide	<i>farasa</i>	devour
9	<i>simmu</i>	poison	<i>sammā</i>	drug	<i>summ</i>	poison
10	<i>xamiš</i>	five	<i>ḥammiš</i>	five	<i>xams</i>	five

	Akkád	Szír	Arab	Héber		*Proto-Sémi (hagyományos)	*Proto-Sémi (Huehnergard)
1, 5, 10	š	š	s	š		< *š	< *s
2, 6, 7	š	s	š	ś (s)		< *ś	< *ś
3, 4, 8, 9	s	s	s	s		< *s	< *t _s





Példa: az interdentálisok sorsa: *interdentális* > *koronális*

Exercise 9. Phonological Reconstruction C

(koronális = alveoláris [s, z] vagy posztalveoláris [š, ʒ])

	Akkadian		Syriac		Ge'ez	
1	<i>šalāšat</i>	three	<i>tlātā</i>	three	<i>šalāstū</i>	three
2	<i>šūru</i>	bull	<i>tawrā</i>	bull	<i>sōr</i>	bull
3	<i>axāzu</i>	take	<i>ʾiḥad</i>	take	<i>ʾaxaza</i>	take
4	<i>erēšu</i>	sow	<i>ḥrat</i>	plow	<i>ḥarasa</i>	plow
5	<i>mašālu</i>	be like	<i>matlā</i>	parable	<i>məsl</i>	parable
6	<i>našāku</i>	bite	<i>nkat</i>	bite	<i>nasaka</i>	bite
7	<i>našāru</i>	guard	<i>nṭar</i>	guard	<i>naššara</i>	look
8	<i>nazāru</i>	curse	<i>ndar</i>	vow	<i>nāzara</i>	be consecrated
9	<i>šupru</i>	nail	<i>ṭiprā</i>	nail	<i>šəpr</i>	nail
10	<i>zakāru</i>	mention	<i>dkar</i>	remember	<i>zakara</i>	remember


ZÖNGÉTLÉN akkád š ~ szír t ~ geez s (+ egyszer š) ~ arab ʾ ~ héber š < * ʾ **interdentális**
ZÖNGÉS akkád z ~ szír d ~ geez z ~ arab ʾ ~ héber z < * ʾ **interdentális**
EMFATIKUS akkád š ~ szír ṭ ~ geez š ~ arab ʒ ~ héber š < * ʾ **interdentális**
réshang **zárhang** **réshang**  **réshang** **koronális**



Magyarázat az
előző két diához

Mássalhangzók rekonstrukciója

A legutóbbi két dián a **proto-sémi másسالhangzók** rekonstrukciójára látunk példákat.

[Forrás: Patrick R. Bennett, *Comparative Semitic Linguistics. A manual*, Winona Lake: Eisenbrauns, 1998.]

Ellentétben a korábbi példával, most láthatunk néhány szót is különböző nyelveken, amelyekből felállíthatók a **rendszeres hangmegfelelések**.

A szavakat csoportokba soroljuk annak megfelelően, hogy a kivastagított pozícióban mely nyelvben mely hang található. Így például találunk három olyan szót, amely akkádban, szírben (arámiban) és héberben [š] hangot tartalmaz, de arabban [s] (azaz magyar sz) hangot. Ezeknek a szavaknak a protosémi megfelelőjében *[š] hang lehetett (egyes kortárs nyelvészek egyéb okok miatt *[s] hangot feltételeznek, de ezzel most ne foglalkozzunk).

A második dián a jól ismert héber $\psi \sim$ arámi \aleph , héber $\tau \sim$ arámi \daleth , héber $\aleph \sim$ arámi \aleph *rendszeres hangmegfelelés* („betűmegfelelés”) hátterét látjuk.



Mássalhangzók rekonstrukciója (folytatás)

A **szibilánsok** rekonstrukciója esetén érdemes az egyes szavak héber írott alakját is megfigyelni. Pont a 2., 6. és 7. sorokban találunk a héberben szin betűt (כרש, עשר, שמאל). Ha a kiejtésből indulunk ki, akkor a héber olyan, mint az arámi: az 1., az 5. és a 10. sorban [š] hangot hallunk, a többi sorban [s] hangot. A héber íráskép viszont az akkádhhoz teszi hasonlónvá a hébert: az egyik betű (ס) használatos a 3., 4., 8. és 9. sorokban, míg a többi sorban egy másik betűt (ש) írunk. A magyarázat a következő lehet:

Ellentétben más nyelvekkel, az ókorban a héber még megőrizte mindhárom szibiláns hangot. Azokban a szavakban, amelyekben a protosémiben *[š] lehetett, és amelyet *szin* betűvel írunk, egy [l]-szerű hangot ejthettek. Emellett szól az a megfigyelés, hogy ezeket a szavakat a Septuagintában λ betűvel írták át, amelynek nyoma a magyarban és más európai nyelvekben a ma mai napig megvan: vö. *ká/deus* כשדיים, *bal/zsam* בושם. [Folyt...]



Mássalhangzók rekonstrukciója (folytatás)

[Folytatás:] Ellentétben más sémi nyelvekkel, az ókorban a héber tehát még megőrizte mindhárom szibiláns hangot. Azokban a szavakban, amelyekben a protosémiben *[š] lehetett, és amelyet *szin* betűvel írunk, egy [l]-szerű hangot ejthettek.

Amikor az ókorban a héber leírására átvették a föníciai ábécét, a föníciai nyelvben – hiába nagyon közeli rokon – már nem volt meg a [š] hang. Ezért a föníciai ábécében csak két betű létezett szibiláns hangok jelölésére, a ש and the ס föníciai megfelelője. Az ókori héber beszélők valamiért a ש betűt tartották alkalmasabbnak a [š] hang jelölésére, így a ש betű két hang – a [š] és a [š̥] – jelölésére is szolgált. Új, harmadik betű bevezetése ekkor még nem merült fel, majd csak a maszoréták tesznek különbséget *sin*, *szin* és *szamekh* között.

Később a héberben is lezajlott a [š] > [s] hangváltozás, akárcsak korábban az arámiban. Így jött létre az a helyzet, hogy bizonyos szavakat ש betűvel írunk, de [s] (=sz) hanggal ejtünk.



Mássalhangzók rekonstrukciója (folytatás)

Az **interdentálisok** kapcsán megfigyelhetjük, hogy bár a legtöbb sémi nyelvben már nincsenek meg ezek a *fogak közt képzett* hangok (vö. angol *th*), de néhány nyelvben (pl. az arabban) megmaradtak. Az adatainkat csak úgy tudjuk magyarázni, ha feltételezzük, hogy a proto-sémiben még léteztek interdentálisok, amelyek az utódnyelvekben más és más hangokkal olvadtak össze.

Amit érdemes ezen a dián megfigyelni, az a fonológiai rendszer és hangváltozás rendszerszerű, **szisztematikus** volta. A változások nem összevissza történnek!

Szírben (ill. már a birodalmi arámiban is, azaz a vaskori, óarámi korszakot *követően*) az **interdentálisok** mind **zárhangokká** váltak. Ezzel szemben a héberben, az akkádban és az etiópii geez nyelvben – egymástól függetlenül – **részhangokká** váltak. Míg az arabban megmaradtak interdentálisnak. A **képzés helyének** megváltozása azonban nem érintette a másasalhangzók egy másik dimenzióját: hogy **zöngés, zöngétlen vagy emfatikus** hangok-e.



Történeti morfológia



Rekonstrukció és narratíva

Rekonstruálandó hipotetikus proto nyelv:

**protoyvelvi szó = *[hangalak-0] + *'jelentés-0'*

*Eddig: az egyes
szavak, szóalakok
szintjén*

A nyelvi szó = [hangalak-A] + 'jelentés-A'

B nyelvi szó = [hangalak-B] + 'jelentés-B'

megfigyelhető A nyelv

megfigyelhető B nyelv

→ hangváltozás („törvény”: szabályos, rendszerszerű)
← rekonstrukció

(+ megfigyelhető C, D stb. nyelv)



Morfológiai paradigma rekonstrukciója

Rekonstruálandó hipotetikus proto nyelv:

**protoyelvi paradigma = *x alak-0 ~ *y alak-0 ~ ...*

Rekonstrukció:

A paradigma = x alak-A ~ y alak-A ~ ...

megfigyelhető A nyelv

B paradigma = x alak-B ~ y alak-B ~ ...

megfigyelhető B nyelv

(+ megfigyelhető C, D, stb. nyelv)

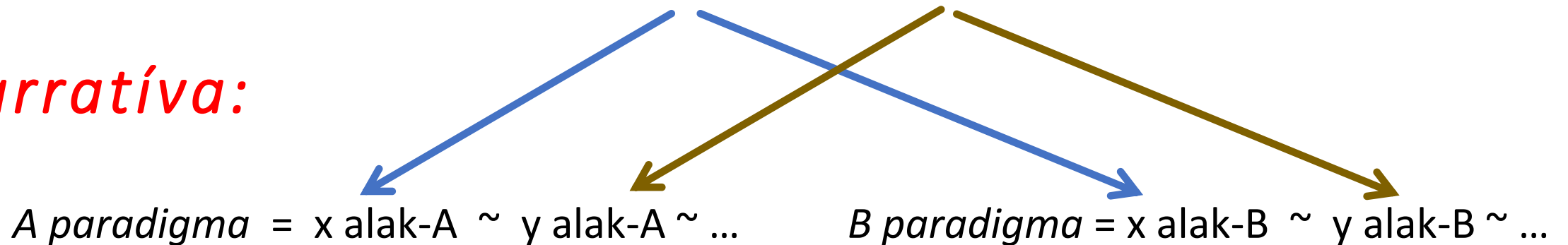


Morfológiai paradigma rekonstrukciója

Rekonstruálandó hipotetikus proto nyelv:

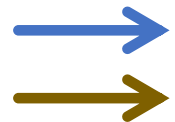
**protoyelvi paradigma = *x alak-0 ~ *y alak-0 ~ ...*

Narratíva:



megfigyelhető A nyelv

megfigyelhető B nyelv



hangváltozások és
paradigmatikus változások

(+ megfigyelhető C, D, stb. nyelv)



A morfológiai paradigma változásai

Mert a nyelv rendszer:

- Analógiás hasonulások (*paradigmatic levelling*):
hiktiv ~ hiktavti :: hevin ~ ?
Ezért: *havinoti > hevanti*
- Oppozíciók megszűnése:
Pl. *dualis* beolvadása a *pluralis*ba.
- Oppozíciók keletkezése:
Pl. névelő megjelenése után:
határozott vs. határozatlan.

Mert hangtani változások zajlanak:

- Kopási folyamatok:
Például szóvégi magánhangzók lekopása után
- megszűnik a héber főnévragozás,
- csökken, majd eltűnik *iussiv.-imperf.* oppozíció.
- Fonémák összeolvadása:
Például *perfect vs. particip.* oppozíció megszűnése *nifalban*, miután [ā] > [a].
- Kondicionált hanghasadások:
 - Pl. *attenuáció* (következő oldal)
 - Pl. *Philippi-törvény* (következő oldal)



A morfológiai paradigma változásai

Mert a nyelv rendszer:

- Analógiás hasonulások
(*paradigmatic levelling*):

hiktiv ~ *hiktavti* :: *hevin* ~ ?

Ezért: *havinoti* > *hevanti*

- Oppozíciók megszűnése:

- Pl. *attenuáció törvénye*

rövid [a] > [i] / hangsúlytalan zárt szótagban

Például * *yakum* ~ * *yaktuv*

> *yakum* ~ *yiktuv*

Mert hangtani változások zajlanak:

- Kopási folyamatok: (...)
- Fonémák összeolvadása: (...)
- Kondicionált hanghasadások:

- Pl. *Philippi* törvénye:

[i] > [a] / hangsúlyos zárt szótagban

Például * *dibbír(a)* ~ * *dibbírñū*

> *dibbér* ~ *dibbárñū*



Narratívák, amelyek magyarázzák a megfigyelt adatokat.

Emlékeztető az ATTENUÁCIÓ törvényéhez:

[a] > [i] , ha hangsúlytalan és zárt szótagban

(Az ékezet hangsúlyt jelöl, pl. [é], [á]. A pont szótaghatárt jelöl.)

Most morfológia: egész paradigmákat vizsgálunk

összehasonlító
rekonstrukció
belső
rekonstr.

- Megfigyelés: héber *piʕ.ʕél* ~ arámi *paʕ.ʕél*
 Magyarázat: proto-ény-i sémi: * *paʕ.ʕél* . Hangsúlytalan és zárt, héberben lezajlott az attenuáció, az arámi megőrizte az eredeti [a] hangot.
- Megfigyelés: héber *hif.ʕíl* ~ arámi *(h)af.ʕél*
 Magyarázat: proto-ény-i sémi: * *haf.ʕílu* . Hangsúlytalan és zárt, héberben lezajlott az attenuáció, az arámi megőrizte az eredeti [a] hangot.
- Megfigyelés: héber *yik.tóv* ~ héber *ya.kúm*.
 Magyarázat: proto-héber: **yak.tú.bu* ~ *ya.ku.mú*. Az attenuáció csak zárt szótagban zajlott le, ezért az ו"ע igék megőrizték az eredeti [a]-t.



Morfológiai paradigma belső rekonstrukciója

Rekonstruálandó hipotetikus proto nyelv:

**proto nyelvi paradigma = *x alak-A ~ *y alak-A ~ ... :: *x alak-B ~ *y alak-B ~ ...*

Feltételezés: a proto nyelvben: szabályos paradigma

Narratíva:

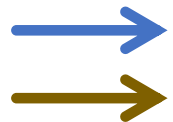
A szó ragozása = x alak-A ~ y alak-A ~ ... ↔ B szó ragozása = x alak-B ~ y alak-B ~ ...

Megfigyelhető nyelv:

A szó

B szó, amely rendhagyó

A megfigyelt nyelvben: szabálytalan paradigma



hangváltozások és
paradigmatikus változások

(+ megfigyelhető C, D, stb. szavak)



Összehasonlító rekonstrukció vs. belső rekonstrukció

- Feltételezés: „logikus” (szabályos, egységes, kivétel nélküli) proto-alak.
- Feltételezés: a hangváltozások szabályosak, de
 - csak bizonyos leánynyelvekben zajlottak le
 - nem ugyanúgy hatottak a rokon nyelvek szókincsére
 - csak bizonyos hangtani környezetben zajlottak le
 - nem ugyanúgy hatottak egy morfológiai paradigma minden alakjára.
Például: ényi sémi $*w > y / \# _ _$. Ezért héber *yālad*, *yeled*, de *hōlīd* < $*hawlīd$,
vö. samar. pal. arámi *ʾwld* 'gyerek', arab *walada*, akkád *walādum* (*ullad*, *ulid*) 'szülni'.
- Eredmény: eltérések
 - a rokon nyelvek között → összehasonlító rekonstrukció
 - a paradigma elemei között → belső rekonstrukció
- Rekonstrukció: ezen folyamatok „reverse engineering”-je.



Összehasonlító rekonstrukció vs. belső rekonstrukció

- Feltételezés: „logikus” (szabályos, egységes, kivétel nélküli) proto-alak.
- Feltételezés: a hangváltozások szabályosak, de
 - csak bizonyos leánynyelvekben zajlottak le
 - nem ugyanúgy hatottak a rokon nyelvek szókincsére
 - csak bizonyos hangtani környezetben zajlottak le
 - nem ugyanúgy hatottak egy morfológiai paradigma minden alakjára.
Például: ényi sémi $*w > y / \# _ _$. Ezért héber *yālad*, *yeled*, de *hōlīd* < $*hawlīd$,
vö. szamar. pal. arámi *ʿwld* 'gyerek', arab *walada*, akkád *walādum* (*ullad*, *ulid*) 'szülni'.
- Eredmény: eltérések
 - a rokon nyelvek között → összehasonlító rekonstrukció
 - a paradigma elemei között → belső rekonstrukció
- Rekonstrukció: ezen folyamatok „reverse engineering”-je.



Köszönöm a figyelmet!